

عالمی که علاوه بر ساحت اندیشه، در ساخت شهرها و فرهنگ عمومی نیز نقش آفرینی کرده است

شیخ بهایی؛ معمار ایران شیعی

محمد ولیان پور | محمد بن عزالدین حسین، ملقب به بهاءالدین عاملی و متخلص به بهایی، از مهم ترین فقها و دانشمندان شیعه عصر صفوی است که علاوه بر آثار مکتوب، آثار معماری فراوانی هم برجای گذاشته و علاوه بر ساخت علم و اندیشه، در ساخت شهرها و فرهنگ عمومی نیز نقش آفرینی کرده است. در دهه کرامت به مناسبت بزرگداشت شیخ بهایی نگاهی داریم به زندگی و آثار این فقیه بزرگ شیعه.

از جبل عامل تا ایران شیعی

محمد در محرم ۹۵۳ق در بعلبک به دنیا آمد و در منطقه جبل عامل زندگی کرد که زادگاه شامی از علمای بزرگ شیعه بوده است. پدرش عزالدین، از شاگردان و دوستان شهید ثانی بود و نسبش به حارت همدانی می‌رسید که از اصحاب امیرالمؤمنین(ع) بود. خانواده‌اش پس از شهادت شهید ثانی ورخت بریستن امنیت برای شیعه از این دیار، به دعوت شاه طهماسب و شیخ الاسلام اصفهان به ایران مهاجرت کردند و در اصفهان ساکن شدند تا راه پرپرکت علمای جبل عامل به ایران شیعی را باز کنند. بهاءالدین هنگام ورود به ایران سیزده ساله بود و آن‌گونه که خود نوشته از این هجرت و ورود پدرش به دستگاه سلاطین صفوی ناخرسند بوده است. سه سال بعد، پدرش به دعوت شاه، منصب شیخ الاسلامی قزوین را پذیرفت تا بهاءالدین هم در آنجا به تحصیل علوم مختلف بپردازد. در این میان چندسالی هم در مشهد اقامت داشتند و چندی بعد پدرش مدتی شیخ الاسلام هرات شد، اما وی در قزوین ماندگار بود و اشعاری را در اشتیاق دیدار پدر و شهر هرات می‌فرستاد.

پای درس پدر

عمده تحصیلات بهاءالدین در قزوین گذشت که در آن زمان حوزه علمیه پویایی داشت. پس از آن در اصفهان به تحصیل ادامه داد. نخستین و مهم‌ترین استادش، حضرت پدر بود که نزد وی تفسیر، حدیث، ادبیات عرب و مقداری معقول خواند و از او اجازه روایت دریافت کرد. بنابر نقل منابع، او حکمت و کلام و بعضی علوم معقول را هم از ملاعبدالله مدرس یزدی (صاحب حاشیه ملاعبدالله)، ریاضیات را از ملاعلی مذهب، ملافضل قاضی مدرس و ملامحمدباقر یزدی (صاحب کتاب مطالع الانوار)، طب را از حکیم عمادالدین محمود و صحیح بخاری را نزد محمدبن عبداللطیف شافعی آموخت. او البته به سرزمین‌های مختلفی هم سفر می‌کرد و محضر اساتید متعددی را در رشته‌های گوناگون درک کرده بود.

شیخ الاسلام صفوی

شیخ بهاءالدین پس از وفات پدرش در ۹۸۴ق، به امر شاه طهماسب به هرات

رفت و شیخ الاسلام هرات شد که نخستین منصب رسمی او بود. در همان سال شیخ الاسلام اصفهان وفات یافت و حکم شیخ الاسلامی پایتخت صفویه به نام شیخ بهایی خورد. اما این مناصب مورد رضایت او نبود و گرایش به عزلت، زهد و درویشی بارها او را به استعفا از شیخ الاسلامی واداشت و حتی برای مدتی از این مقام کناره گرفت. اما شیخ بهایی چنان جایگاهی یافته بود که گذشته از منصب شیخ الاسلامی، در دربار صفوی منزلت داشت و در دانش، تقوا، کفایت و کاردانی، مورد اعتماد شاهان صفوی، به‌ویژه شاه عباس بود و طرف مشورت آن‌ها قرار می‌گرفت. شاه عباس از محضر شیخ بهره می‌برد و وجود او را بسیار مغتنم می‌شمرد؛ تا آنجا که پس از بازگشت بهایی از سفر طولانی‌اش، به استقبال او آمد و ریاست علمای ایران را به او پیشنهاد کرد که شیخ نپذیرفت. شاه در امور شرعی خانوادگی نیز به وی رجوع می‌کرد.

بسیار سفر باید...

شیخ بهایی در حیات خویش به سفرهای متعددی رفت. او برای سفر حج، از شیخ الاسلامی کناره گرفت و به این بهانه مسافرتی طولانی را به عراق، شام، بیت المقدس، مصر و حجاز آغازید. در بازگشت از حج به تبریز رفت و حدود یک سال در آنجا ماند. آثارش چنین از

از معماری تا هیدرولیک

شیخ بهایی تنها یک عالم دینی نبود؛ بلکه در علوم مختلف عقلی و نقلی سررشته داشت و دانش طبیعی و ریاضی، شخصیت جامع علمی او را در علوم کاربردی هم سرآمد می‌کرد. او نماینده کامل علوم عصر خود بود و توانست با استفاده از این دانش‌ها تمدن ایران در عصر صفوی را شکوفا کند و شهر اصفهان را به عنوان پایتخت ایران صفوی در قله‌های فرهنگ و مدنیت قرار دهد. شاید او را بتوان معمار مدنیت ایران شیعی دانست.

او نقش ویژه‌ای در طراحی و ساخت شهرهای مهم آن دوره و بناهای ماندگارشان ایفا کرد. با تلفیق دانش ریاضی، هندسه و معماری، نوآوری‌های مهمی در طراحی و ساخت بناها داشت و طراحی‌های او نمونه‌ای از تلفیق زیبایی‌شناسی، علم هندسه و توانمندی‌های فنی در عصر خود است. استفاده مناسب از نور، فضا و تزئینات، هر یک از بناهای ساخته شده را به آثار هنری تبدیل کرده است که مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان، نمونه‌ای برجسته از این تلفیق است. طراحی گنبد، محراب و سایر اجزای مسجد، نشان‌دهنده دانش عمیق شیخ بهایی در زمینه هندسه و نورشناسی است. طراحی‌های او در ساخت برخی پل‌ها و تقسیم آب رودخانه‌ها و ساخت قنات‌ها نیز نشان‌دهنده مهارت بالای او در مهندسی هیدرولیک است.

اسطوره معماری

مهندسی تقسیم آب زاینده‌رود برای هفت ناحیه از نواحی اصفهان، از جمله آثار مهندسی او است که خصوصیاتش به تفصیل در سندی که به طومار شیخ بهایی شهرت دارد آمده است. آثار دیگری هم در منابع به شیخ بهایی منتسب است؛ نظیر طراحی گنبد مسجد امام اصفهان، طراحی صحن و سرای شش‌ضلعی حرم مطهر رضوی، ساختن منارجنبان اصفهان، ساخت ساعت آفتابی، تعیین دقیق قبله و ظهر شرعی با استفاده از بناها، طراحی نقشه حصار نجف و... نبوغ و شخصیت نادر شیخ بهایی از او شخصیتی اسطوره‌ای ساخته است و به حدی در فرهنگ عمومی تأثیرگذار بوده که دستمایه انتساب معجزات و افسانه‌های تاریخی متعددی نیز شده است.

استاد ملاصدرا و مجلسی

شهرت علمی و موقعیت اجتماعی شیخ بهایی شاگردان بسیاری را گرد او جمع می‌کرد. نقل است که شاگردان خاصش در ایام تعطیل بهره بیشتری از شیخ می‌بردند، چرا که در این ایام شیخ از علوم مختلف، اخبار نادر، اشعار و حکایات برایشان نقل می‌کرد. در منابع حدود ۱۰۰ نفر به عنوان شاگرد شیخ نام برده شده‌اند که بیش از ۴۰ نفرشان از دانشمندان و بزرگان قرن یازدهم هجری قمری شمرده می‌شوند که همین فهرست بلندبالا جایگاه استاد را نمایان می‌کند. از جمله مشهورترین آن‌ها عبارت‌اند از: صدراالمتألهین ملاصدرا، علامه مجلسی، ملامحسن فیض کاشانی، فاضل جواد، سیدمجد بحرانی، ملاحسنعلی شوشتری، ملاصالح مازندرانی، میرزا رفیع، ملاعزالدین فراهانی، محقق شیخ الاسلام و... .

کتابخانه بهایی

شیخ بهایی از پرکارترین علمای جهان اسلام بوده است؛ چه از نظر تعداد و چه از نظر تنوع. تألیفاتش را با احتساب رساله‌ها، حاشیه‌ها و تعلیقه‌ها تا ۲۰۰ جلد هم برشمرده‌اند. اما دقیق‌ترین تحقیق انجام شده، تعداد قطعی این آثار را ۱۲۳ جلد برشمرده و نام برده است. بعضی از این کتاب‌ها پس از ۴۰۰ سال همچنان در حوزه‌های علمیه تدریس می‌شوند و از منابع علوم انسانی دانشگاه‌ها هستند.

گستره دانش شیخ، آثار او را در زمینه‌های متنوعی گسترده است که از فقه و علوم قرآنی تا فلسفه و ریاضیات و علوم غریبه را شامل می‌شوند؛ ۲۹ جلد در فقه، ۲۸ جلد در ادبیات، ۲۰ جلد در ریاضیات، ۹ جلد در علوم قرآنی، هشت جلد در رجال، ۶ جلد در ادعیه و مناجات، پنج جلد در اصول اعتقادات، پنج جلد در اصول فقه، چهار جلد در علوم غریبه، سه جلد در حکمت و فلسفه، دو جلد در حدیث، یک جلد در تاریخ و چند جلد کتاب دیگر در موضوعات متفرقه است.

از جمله آثار مشهور او «جامع عباسی» است که به درخواست شاه عباس درباره احکام فقهی و به زبان فارسی نگاشته که ابتکاری در نگارش متون فقهی بود. کتکول شیخ بهایی نیز از آثار مشهور او است.

از «تمنای وصال» تا «گره و موش»

شیخ بهایی اشعار بسیاری به فارسی و عربی سروده که در گشکول و دیوانش جمع آوری شده است. با آنکه زبان پارسی زبان مادری‌اش نبود، دستی هم در شعر و سخنوری به این زبان داشت؛ از غزلیات، قطعات، رباعیات، مستزاد و مخمس گرفته تا مثنویاتش که نان و حلوا، شیر و شکر و نان و پنیر نام دارد.

مخمس معروف «تمنای وصال» با مطلع «تا کی به تمنای وصال تو یگانه...» از اشعار او است. مشهورترین شعر عربی او نیز قصیده «وسيلة الفوز و الأمان فی مدح صاحب الزمان» در ۶۳ بیت است. بهایی آثاری نیز در نثر فارسی دارد که مهم‌ترین آن‌ها کتاب «پند اهل دانش و هوش به زبان گریه و موش» است. شیخ در این کتاب مسائل عرفانی را به شیوه رمز و تمثیل آورده و انتقادهایی هم به تصوف دروغین و صوفی‌نمایان روانه کرده است. این کتاب از یک سؤ تأثر از موش و گریه به عیبزدگانی و از سوی دیگر مؤثر بر رساله منثور جواهرالعقول علامه مجلسی است.

وفات شیخ

«تاریخ عالم‌آرای عباسی» درباره وفات شیخ می‌نویسد: «در شب چهارم شوال سال ۱۰۳۰ق. بیمار شد و هفت روز رنجور بود تا اینکه در شب ۱۱ شوال درگذشت. چون رحلت کرد، شاه عباس در بیلاق بود و اعیان شهر جزایه او را برداشتند و ازدحام مردم به اندازه‌ای بود که در میدان نقش جهان جا نبود که جنازه‌اش را حرکت دهند. در مسجد جامع عتیق به آب چاه، غسل دادند و علم را بر او نماز گزارند و در بقعه‌ای که مدفن دو امامزاده است، گذاشتند و آنجا به مشهد بردند و به وصیت خودش در پاپین، جایی که در آنجا درس می‌گفت، به خاکش سپردند.»

مرمت گنبدهای مدرسه دودر به همت سازمان عمران و نگهداری حرم مطهر رضوی انجام شد

بازخوانی ظرافت‌های تیموری در قلب حرم مطهر رضوی

الله ضمیری | مدرسه دودر، در قلب مجموعه عظیم و پر تپش حرم مطهر امام رضا(ع) که در آن قرن‌ها تاریخ و معماری در هم تنیده‌اند، یکی از بناهای مهم تاریخی است. مدرسه‌ای که در دوره تیموری بنا شد و گنبدهای آن همچنان ردپای شکوه و هنر آن عصر را با خود دارد. در سال‌های اخیر، با افزایش توجه به حفاظت از آثار تاریخی پیرامون روضه منوره، مرمت این گنبد‌ها بار دیگر در دستور کار قرار گرفت تا گذشته گرانبهای آن‌ها در برابر فرسایش زمان حفظ شود.

گنبدهای تیموری که دوباره دیده‌شدند

گنبد‌های مدرسه تاریخی دو در، یادگاری به‌جامانده از شکوه معماری دوره تیموری، بار دیگر در کانون توجه مرمتگران سازمان عمران و نگهداری حرم مطهر رضوی قرار گرفتند. گنبد‌هایی که قدمت آن‌ها به قرن هشتم هجری قمری بازمی‌گردد و قرن‌هاست در مجاورت روضه منوره، روایتگر پیوند هنر، ایمان و تاریخ‌اند.

بازگشت به اصالت، محور رویکرد مرمتی

در گذر زمان، کاشی‌های تیره پوشاننده این گنبد‌ها دچار فرسایش و در دوره متأخر جایگزین شدند. بیشترین آسیب‌ها در بخش ساقه گنبد‌ها و به‌ویژه در ناحیه کتیبه‌ها رخ داده است. جایی که نوشته‌ها و تزئینات، هویت بصری گنبد را شکل می‌دهند. بررسی‌ها نشان می‌داد در گنبد شرقی، نیمی از کاشی‌های کتیبه همچنان سالم مانده، اما نیم دیگر بر اثر عوامل محیطی و فرسایش در طول زمان از بین رفته است. در مقابل، در کتیبه گنبد غربی بخش زیادی از کاشی‌های معرق آسیب دیده که در دوره قاجار با کاشی‌های هفت‌رنگ جایگزین شده بود. بر همین اساس، رویکرد مرمتی پروژه بر بازگشت به اصالت تاریخی استوار شد. کتیبه گنبد شرقی که شامل شعری از انوری است، پس از تشخیص دقیق متن و سبک نوشتار، با کاشی‌کاری معرق و همخوان با تکنیک‌های دوره تیموری تکمیل شد. اما در گنبد غربی، به دلیل نبود امکان خوانش دقیق کتیبه اصلی، تصمیم بر آن شد همان کاشی‌های هفت رنگ دوره قاجار، با حفظ هویت تاریخی آن دوره، بازنمایی و

تثبیت شود.

احیای قاپچه‌ها و آزادسازی آجرهای تاریخ

در تراز پایین‌تر از کتیبه‌ها، قاپچه‌هایی قرار دارد که مرمت آن‌ها نیز در دستورکار قرار گرفت. همچنین بدنه آجری پایه گنبد‌ها که در دوره‌های گذشته زیر لایه‌ای از سیمان پنهان شده بود، به تدریج از این پوشش نامتوازن آزاد شد تا با بندکشی اصولی، تنفس دوباره‌ای به آجرهای تاریخی داده شود. اصلاح آجرچکان‌های طریف فلزی گنبد‌ها نیز از دیگر اقدامات اجرایی این پروژه بود؛ جزئیاتی که نقش مهمی در هدایت آب و جلوگیری از نفوذ رطوبت دارند. بخش مهمی از عملیات مرمتی، به تثبیت و استحکام بخشی تزئینات معرق تیموری باقی‌مانده اختصاص یافت. برخی از این کاشی‌ها به دلیل ضعف ملات اتصال، در آستانه ریزش قرار داشتند. در این مرحله، لعاب و بیسکویت کاشی‌ها با استفاده از رزین‌های تخصصی تقویت شد تا ضمن حفظ اصالت اثر، دوام آن‌ها افزایش یابد. هم‌زمان،

پوسته کاشی کاری بیرونی گنبد‌ها شست و شو داده شده و پاک‌سازی فضای داخلی گنبد، در حد امکان انجام گرفت؛ فضایی پنهان میان دو پوسته داخلی و خارجی که نقش مهمی در سلامت سازه دارد. تمرکز اصلی این پروژه بر ساقه‌ها و پای ساقه‌های گنبد‌ها بود؛ جایی که بیشترین آسیب‌ها بر اثر فرسایش محیطی، اجرای ایزوله‌های ناموزون در بخش‌های تختانی بام و انباشت جرم و غبار سطحی رخ داده بود. به گفته کارشناسان، نزدیکی گنبد غربی به بافت مسکونی پیش از توسعه حرم مطهر رضوی و دسترسی آسان از طریق بام خانه‌های اطراف، عامل اصلی آسیب‌دیدگی بیشتر این گنبد بوده است. در مقابل، گنبد شرقی به دلیل اتصال به بدنه حرم مطهر و مجاورت با بازار تاریخی زنجبیر، همواره مورد رسیدگی بیشتری قرار داشته و سالم‌تر باقی مانده است.

خط، شعر و هنر کاشی‌برها

در بخش نوشتاری کتیبه‌ها نیز فرایند مرمت با

